

Міністерство освіти і науки України
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка
Факультет корекційної та соціальної педагогіки і психології
Кафедра логопедії та спеціальних методик

Дипломна робота на тему:
**Малювання як засіб формування розуміння текстів
першокласниками з ТПМ**

Виконала:

Студентка II курсу, групи KorL1 – M18
Спеціальності 016 Спеціальна освіта
Логопедія. Спеціальна психологія

Гладюк Марія Михайлівна

Керівник: Гаврилова Н. С., кандидат
психологічних наук, доцент

Кам'янець-Подільський – 2019р.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ I. НАУКОВО-ТЕОРЕТИЧНИЙ БАЗИС ПРОБЛЕМИ СПЕЦИФІКИ ОВОЛОДІННЯ МОЛОДШИМИ ШКОЛЯРАМИ СПОСОБАМИ АНАЛІЗУ ТЕКСТІВ ТА ЗАСОБАМИ ЙОГО ФОРМУВАННЯ	8
1.1. Специфіка розуміння текстів молодшими школярами з типовим розвитком та з порушеннями мовлення.....	8
1.2. Особливості розвитку уяви та малювання у дітей з типовим розвитком та з порушеннями мовлення.....	16
1.3. Методики формування розуміння текстів у молодших школярів з нормо-типовим розвитком та порушеннями мовлення.....	28
Висновок до I розділу.....	33
РОЗДІЛ II. ОСОБЛИВОСТІ РОЗУМІННЯ ТЕКСТІВ ПЕРШОКЛАСНИКАМИ З НОРМО-ТИПОВИМ РОЗВИТКОМ ТА З ТЯЖКИМИ ПОРУШЕННЯМИ МОВЛЕННЯ	36
2.1. Методики дослідження розуміння текстів молодшими школярами	36
2.2. Аналіз результатів дослідження.....	43
Висновок до II розділу.....	52
РОЗДІЛ III. ЕФЕКТИВНІСТЬ ФОРМУВАННЯ У ПЕРШОКЛАСНИКІВ З ТЯЖКИМИ ПОРУШЕННЯМИ МОВЛЕННЯ РОЗУМІННЯ ЗМІСТУ АРИФМЕТИЧНИХ ЗАДАЧ ШЛЯХОМ МАЛЮВАННЯ.....	53
3.1. Обґрунтування методики формування розуміння арифметичних задач за умови використання малювання.....	53
3.2. Методика формування розуміння арифметичних задач за умови малювання.....	60
3.3. Аналіз результатів формувального експерименту.....	67

Висновок до III розділу.....	74
ВИСНОВКИ.....	77
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	80
ДОДАТКИ.....	87

ВСТУП

Актуальність проблеми. Розуміння тексту є важливою умовою ефективності процесу читання та успішного засвоєння навчального матеріалу. Від рівня розуміння залежить повнота та глибина знань, умінь, а також висока результативність навчального процесу. Крім того, розуміння виступає як сполучна ланка включення нових знань у систему наявних.

Розуміння текстів має важливе значення в процесі навчання першокласників, оскільки саме у початкових класах цілеспрямовано формується навчальна діяльність. На уроках мови, читання в учнів формується повноцінна читацька навичка та вперше засвоюються прийоми роботи над текстом.

Проблемі розуміння текстів молодшими школярами з типовим та атиповим розвитком присвячено ряд досліджень у педагогіці та психології, зокрема її вивчали А. Брудний, Т. Беришвіллі, М. Вашуленко, Л. Волкова, Н. Ігнатенко, В. Мартиненко, О. Мілевська, В. Онищук, О. Савченко, В. Тарасун, Н. Чепелева, Н. Чередніченко.

Науковцями визначено, що молодші школярі зустрічаються зі значними труднощами у сприйманні навчальних текстів, усвідомленні їхнього смислу, зв'язків між частинами, складанні плану, формулюванні головної думки.

Одним із видів навчальних текстів, які вивчають молодші школярів є арифметична задача. Обов'язковою умовою розв'язання задачі є усвідомлення її змісту.

Н. Гавриловою, Л. Лісовою, В. Тарасун, Л. Цветковою були досліджені особливості засвоєння арифметичних задач учнями початкових класів з тяжким порушеннями мовлення (надалі ТПМ). Методи навчання молодших школярів з ТПМ розв'язуванню арифметичних задач були предметом вивчення Л. Лісової.

Проте зазначена проблема не вичерпує усіх аспектів дослідження. Зокрема, визначено (Н. Гавриловою, Л. Лісовою, В. Тарасун та іншими)

труднощі схематизації у цих дітей, скороченого запису текстів арифметичних задач, ми передбачаємо можливість їх замінити засобами малювання.

Визначено, що істотне значення в психічному розвитку молодших школярів має зображувальна діяльність. Особливим феноменом є дитяче малювання. Це пов'язане з великою цінністю малюнка для дитини, її батьків та фахівців в галузі педагогіки.

Проблему специфіки розвитку малювання у дітей молодшого шкільного віку з типовим розвитком та порушеннями мовлення розглядала велика кількість науковців: Р. Арнхейм, В. Бехтерев, В. Глухов, В. Давидов, І. Демченко, О. Дяченко, М. Кольцова, Л. Лопатіна, Т. Овчинникова, Ю. Пінчук, Н. Рижова, О. Смирнова та інші. Завдяки чому було визначено, що малюнки школярів з типовим розвитком значно ускладнюються з отриманням нового досвіду, набувають нових рис, удосконалюється техніка малювання. Малюнки дітей з тяжкими порушеннями мовлення є недостатньо яскравими, присутні штампи, відбувається зосередження на головних елементах.

Окреслені аспекти обумовлюють актуальність здійснення дослідження на тему: "**Малювання як засіб формування розуміння текстів першокласниками з тяжкими порушеннями мовлення**".

Мета дослідження – теоретично обґрунтувати та експериментально перевірити ефективність використання малювання для формування у першокласників з ТПМ розуміння текстів арифметичних задач.

Відповідно до мети визначено **завдання дослідження**:

1. Здійснити теоретико-методологічний аналіз проблеми малювання та специфіки оволодіння способами аналізу текстів у молодших школярів з ТПМ

2. Визначити методики діагностики та особливостей розуміння текстів першокласниками з типовим розвитком та порушеннями мовлення.

3. Експериментальним шляхом визначити особливості формування розуміння арифметичних задач молодшими школярами з ТПМ шляхом малювання.

Об'єкт дослідження – процес формування розуміння текстів молодшими школярами з ТПМ.

Предмет дослідження – особливості формування розуміння текстів у молодших школярів з ТПМ засобами малювання.

Методи дослідження:

- *теоретичні*: аналіз загальної та спеціальної літератури з проблеми дослідження з метою з'ясування стану вивчення досліджуваної проблеми, узагальнення та систематизація теоретичних положень;
- *емпіричні*: проєктивна методика "Казки доктора Луїзи Дюсс", методика "Малюнковий план", переказ тексту;
- *методи математичної статистики*: кількісний та якісний аналіз результатів експериментального дослідження.

Теоретичне значення дослідження: визначено рівні та особливості розуміння текстів першокласниками з типовим розвитком та ТПМ;

Практичне значення дослідження: апробовану нами методику можуть використовувати вчителі, асистенти вчителя та батьки дітей у випадках коли потрібно зосередити увагу дітей на окремих деталях у текстах, для удосконалення точності сприймання їх змісту.

Місце проведення дослідження: Кам'янець-Подільська спеціальна загальноосвітня школа I-III ступенів №1 з поглибленим вивченням німецької мови, Кам'янець-Подільська загальноосвітня школа I-III ступенів №7, Кам'янець-Подільський багатoproфільний навчально-реабілітаційного центру.

Результати дослідження були опубліковані у Збірнику матеріалів II Всеукраїнської науково-практичної конференції "Теоретико-методична спадщина Івана Гавриловича Єременка і сучасність (до 100-річчя від дня

народження)" та апробовані на II Всеукраїнській науково-практичній студентській конференції "Теоретико-методична спадщина Івана Гавриловича Єременка і сучасність (до 100-річчя від дня народження)", I Всеукраїнському (з міжнародною участю) науково-практичному форумі студентів "Розвиток спеціальної освіти: студентський формат".

Структура та обсяг роботи. Наукова робота складається зі вступу, трьох розділів, висновку, списку використаних джерел (73 найменування), додатків (22 сторінки). У роботі вміщено 12 таблиць, 2 рисунки. Загальний обсяг курсової 109 сторінок , з них 78 сторінок основного тексту.

збільшився інтерес до задач в цілому, а проведена робота сприяла покращенню розуміння змісту текстів.

ВИСНОВКИ

Узагальнення результатів проведеного теоретичного та експериментального дослідження дали змогу сформулювати наступні висновки:

Було визначено недостатньо повний обсяг методичних рекомендацій, що дозволили б підвищити розуміння текстів у дітей з тяжкими порушеннями мовлення як в умовах спеціального так і інклюзивного навчання.

У тому числі виявлено, що можливості використання малювання з метою викладання молодшим школярам з порушеннями мовлення різних навчальних дисциплін у школі, в цілому, і математики, зокрема, недостатньо повно висвітлені у джерелах. При цьому мало уваги було приділено змісту самого малюнка як результату творчої уяви, його багатокомпонентності та точності, вмінню зосереджуватися на основному та зображати додатково дрібні деталі.

Для дослідження розуміння текстів першокласниками нами було використано такі методики: "Казки Доктора Луїзи Дюсс", "Малюнковий план" та переказ тексту.

У першокласників з типовим розвитком визначено високий (49%), середній (35%) та низький (16%) рівень розуміння текстів. У школярів з ТПМ ми спостерігали високий (15%), середній (28%) і низький (57%) рівень розуміння текстів.

Виявлено, що у першокласників з типовим розвитком малюнки були яскраві, детальні. У них крім центральних персонажів наявні другорядні елементи, дрібні деталі, які часто розпиляють їхню уяву, а тому уже в

першому класі не можуть для них служити ефективним засобом для формування розуміння текстів арифметичних задач. Для їхнього ж навчання, як вказують науковці (М. Богданович, Л. Оляницька), доцільніше застосовувати схематизований запис.

Поруч з цим, при складних порушеннях мовлення виявлено (Н. Гаврилова, Л. Лісова, В. Тарасун та інші) труднощі схематизації, скороченого запису тексту задачі. Проте в малюнках, дітей з ЗНМ, як показав проведений нами експеримент, є зосередженість на головних персонажах, подіях, що визначають сенс тексту, а отже вони, певною мірою, схематизовані. Це дозволило нам припустити, що розуміння текстів задач можна у них покращити використовуючи малювання.

В основу змісту та методики формувального експерименту було покладено програми з математики для першого класу та методичні рекомендації розроблені Н. Гавриловою, О. Гавриловим, Л. Лісовою, В. Тарасун. Було відібрано 30 текстів арифметичних задач на знаходження суми, на знаходження остачі, на порівняння. Та до кожної з них підібрано ілюстративний матеріал.

В результаті проведення формувального експерименту визначено, що: малювання є хорошим мотиватором для формування розуміння текстів арифметичних задач у дітей з ЗНМ і може бути ефективно використаним при наявності у них II, III. рівня недорозвитку мовлення. Вони завдяки застосуванню цієї форми навчання працюють із задоволенням, а також проявляють поглиблений інтерес як до самої процедури проведення роботи так і до запропонованого тексту.

Виявлено, що чим вищий рівень недорозвинення мовлення тим більше труднощів виникало у першокласників на аналітичному та контрольньо-оцінювальному етапі. Зокрема, діти із ЗНМ II допускали помилки при читанні тексту та потребували повторного зачитування задачі. Деякі малюнки не відповідали змісту тексту. А також, відповіді на навідні

запитання були неточними, проте діти добре орієнтувались у зображеному. У них спостерігалась несамотійність в процесі виправлення помилок.

Визначено, що компенсаторну функцію на себе бере невербальний показник, таким чином діти відображають розуміння тексту точніше у малюнку ніж можуть висловити його усно.

Малювання на початку добре застосовувати як індивідуальну форму допомоги дітям при індивідуальному навчанні. Проте, поступово його можна застосовувати на уроці.

В процесі проведення формувального експерименту ми спостерігали покращення розуміння змісту задач у першокласників з ТПМ. А також вдалося подолати окремі труднощі, які виникали у дітей в процесі роботи. Зокрема, невідповідність малюнків змісту роботи, труднощі в орієнтації на малюнку, а також несамотійність у процесі розв'язування та зосередження на несуттєвих ознаках задачі.

Таким чином, показник розуміння текстів у першокласників, які склали експериментальну групу покращився порівняно з дітьми, з якими проводилось традиційне навчання.

Наше дослідження не є вичерпаним і може бути продовжене з метою удосконалення запропонованої методики, введення малювання як засобу у методику аналізу текстів на уроках читання, в індивідуальній логопедичній роботі з дітьми тощо.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Арнехейм Р. Искусство и визуальное восприятие. М. : Прогресс, 1974. С. 189—190.
2. Бадер В. Розвиток зв'язного мовлення молодших школярів. *Рідна школа*. 1999. № 11. С. 60—62
3. Баряева Л. Б. Формирование элементарных математических представлений у дошкольников (с проблемами в развитии) : учеб.-метод. пособие. СПб. : Изд-во РГПУ им. А.И. Герцена : Союз, 2002. 479 с.
4. Белошистая А. В Формирование и развитие математических способностей дошкольников. Вопросы теории и практики : курс лекций. М. : Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 2003. С. 167—169.
5. Беришвили Т. Г. Психологические вопросы понимания текста в начальных классах. Тбилиси., 1989, С. 97-100.
6. Большая энциклопедия психологических тестов / автор-сост. А. Карелин. М. : Эксмо, 2006 С. 44—50.
7. Брудный А. А. Понимание как компонент психологического чтения. *Проблемы социологии и психологии чтения*. М. : Книга, 1975. С. 68—73.
8. Вашуленко М. С. Українська мова і мовлення в початковій школі : метод. посібник. К.: Освіта, 2006. 137 с.
9. Вашуленко М.С., Науменко В. О., Захарійчук М. Д. Післябукварик : підручник для 1 класу. К. : Літера ЛТД, 2004. 96 с.
10. Венгер О. Л. Психологические рисуночные тесты. М. : ВЛАДОС-ПРЕСС, 2003. С. 160—171.
11. Выготский Л. С. Воображение и творчество в детском возрасте : книга для учителя. 3-е изд. М. : Просвещение, 1991. 93 с.
12. Вовкотруб Р. П. Розвиток усного мовлення учнів першого класу в процесі навчання грамоти : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.02. Ізмаїл, 2005. 270 с.

13. Гаврилов О. В., Ляшенко О. М., Королько Н. І. Спеціальна методика викладання математики в допоміжній школі : курс лекцій. Кам'янець-Подільський : Мошинський В. С., 2006. Ч. 2. 432 с.
14. Глухов В. П. Основы психолінгвистики : учеб. пособие для студентов педвузов. М. : АСТ : Астрель, 2005. С. 41—48.
15. Демченко І. І., Пічкур М. О., Близнюк Т. О. Творчий розвиток учнів початкової школи засобами образотворчого мистецтва : монографія. К. : Оміда, 2009. 218 с.
16. Дем'яненко С. Формування мовленнєвого поняття тексту у дітей шестилітнього віку. *Початкова школа*. 2003. №7. С. 10—14
17. Державний стандарт початкової загальної освіти : Поостанова Кабінету Міністрів України від 21 лютого 2018 р. № 87 : веб-сайт. <https://www.kmu.gov.ua/npas/pro-zatverdzhennya-derzhavnogo-standartu-rochatkovoyi-osviti> (дата звернення 28.11.2019)
18. Дуткевич Т. В. Дитяча психологія. К. : Центр учбової літератури, 2012. 425 с.
19. Жинкин Н. И. Язык. Речь. Творчество. М.: Лабиринт, 1998. С. 60—75.
20. Волошина В. В., Долинська Л. В., Ставицька С. О. , Темрук О. В. Загальна психологія : практикум : навч. посібник. К. : Каравела, 2005. С. 148—151.
21. Зимильдинова А. С., Скрипченко Н. Ф. Дидактический материал по развитию речи учащихся первого класса. К. : Рад. школа, 1989. 144 с.
22. Ігнатенко Н. Етапи смислового і структурного аналізу навчальних текстів : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.09. К., 2001. 20 с.
23. Ігнатенко Т. Творчі завдання на уроках розвитку мовлення. *Початкова школа*. 2006. № 2. С. 11—12.
24. Казки Луїзи Дюсс : веб-сайт : <https://dytpsyholog.com/2015/06/17/%D0%BA%D0%B0%D0%B7%D0%BA%D0%B8-%D0%BB%D1%83%D1%97%D0%B7%D0%B8-%D0%B4%D1%8E%D1%81%D1%81/> (дата звернення 28.11.2019).

25. Калинченко А. В. Обучение математике детей дошкольного возраста с нарушением речи : метод. пособие. М. : Айрис-пресс, 2005. 218 с.
26. Книга для читання та розвитку зв'язного мовлення / укл.: А. Журавльова, В. Федієнко. Х. : ШКОЛА, 2018. С. 18
27. Коваль Г. П. Урок читання в початкових класах. Зміст та дидактична структура : спецкурс з методики читання : навч.-метод. посіб. для студ. пед. ін-тів, гуманіт. ун-тів, пед. коледжів. Тернопіль : Підручники і посібники, 2003. 80 с.
28. Козьмін В. А., Матвєєва Л. В. Текст як навчальна одиниця в початкових класах. *Педагогічна освіта: теорія і практика*. 2011. Вип. 7. С. 156—161.
29. Кольцова М. М. Двигательная активность и развитие функций мозга ребенка = роль двигательного анализатора в формировании высшей нервной деятельности ребенка. М. : Педагогика, 1973. 142 с.
30. Конопляста С. Ю., Сак Т. В. Логопсихологія : навч. посібник. К. :Знання, 2010. 293 с.
31. Леушина А. М. Формирование элементарных математических представлений у детей дошкольного возраста. М. : Просвещение, 1974. С. 255.
32. Лісова Л. І. Корекція навчальної діяльності молодших школярів з тяжкими порушеннями мовлення. Кам'янець-Подільський: Друк-Сервіс, 2015. С. 94—96.
33. Лобчук О. Знання про текст як система орієнтирів у побудові висловлювань різних типів. *Початкова школа*. 2002. № 4.
34. Лобчук О., Герлянд О. Ознайомлення школярів з елементами ділового мовлення. *Початкова школа*. 2008. № 4. С. 12—16.
35. Лобчук О. Ознайомлення молодших школярів з типами текстів. *Сучасна школа України*. 2012. №4. С. 48—51.
36. Лобчук О. Складання твору за художньою картиною. *Початкова школа*. 2003. № 3. С. 18—21.

37. Лобчук О. Усний переказ як засіб розвитку зв'язного мовлення. *Початкова школа*. 2002. № 2. С. 23—27.
38. Лопатина Л. В. Особенности моторных функций у дошкольников со стертой формой дизартрии. *Нарушения речи. Методы изучения и коррекции* : межвуз. сб. науч. трудов / под ред. Р. И. Лалаевой. СПб. : Образование, 1993. С. 3—11.
39. Луначек Й. Основы изображения с натуры. К. : АН УССР, 1961. С. 56.
40. Маховер К. Проективный рисунок человека. М. : Смысл, 2003. С. 20.
41. Метлина Л. С. Математика в детском саду : пособие для воспитателя дет. сада. М., 1984. С. 175—176.
42. Методика навчання української мови в початковій школі : навч.-метод. посіб. для студ. вищ. навч. закладів / за наук. ред. М. С. Вашуленка. К. : Літера ЛТД, 2011. 364 с.
43. *Методика нейропсихологической диагностики детей* : методический альбом / Л. С. Цветкова. М. : Педагогическое общество России, 2002. 72 с
44. Мілевська О. П. Методичні аспекти формування розуміння текстів у молодших школярів із затримкою психічного розвитку. *Збірник наукових праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Серія: соціально-педагогічна* / за ред. О. В. Гаврилова, В. І. Співака. Кам'янець-Подільський: Медобори-2006, 2011. Вип. XVII : у 2-х ч., ч. 2. С. 159—168.
45. Мілевська О. П. Психолого-педагогічний аналіз сучасних методичних підходів до навчання розуміння текстів у початковій школі. *Проблеми сучасної психології* : зб. наук. пр. Кам'янець-Поділ. нац. ун-ту ім. І. Огієнка, Ін-ту психології ім. Г. С. Костюка АПН України / Кам'янець-Подільський національний університет ім. Івана Огієнка, Ін-т психології ім. Г. С. Костюка АПН України. Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2009. Вип. 5. С. 321—333.
46. *Мякушко О.* Комплекс діагностичних і навчальних завдань з природознавства : метод. рекомендації для педагогів початкової ланки

загальноосвітніх спеціальних шкіл для дітей з важкими розладами мови та масових шкіл / за наук. ред. В. В.Тарасун. К., 2003. 112 с.

47. Навчальні програми для загальноосвітніх навчальних закладів із навчанням українською мовою. 1 – 4 класи. К. : Освіта, 2012. С . 71–97.

48. Науменко В. О. Уроки літературного читання в 2 класі: метод. посіб. для вчителя. К. : Генеза, 2013. С. 22–29, 129—134, 227—228.

49. Науменко В. О. Літературне читання : підручник для 2-3-го кл. К. : Генеза, 2013. 165 с.

50. Науменко В., Захарійчук М. Формування в дітей уміння говорити майстерно. *Початкова школа*. 2002. № 10. С. 13—16.

51. Новикова В. П. Математика в дитячому садку : конспекти занять для роботи з дітьми 6-7 років. [Х.] : Ранок, 2007. С. 85—97.

52. Орап М. О. Комплексні вправи для розвитку мовлення в період навчання грамоти. *Початкова школа*. 1997. №12. С. 25—30.

53. Освітня програма «Дитина в дошкільні роки» / К. Л. Крутій. С. 161—163.

54. Пентилюк М. І. Аналіз тексту на уроках мови. *Дивослово*. 1999. № 3. С. 30–32.

55. Петровська Т. Система роботи над образними засобами художнього твору на уроках літературного читання (порівняння). *Початкова школа*. 2013. №4. С. 5–8.

56. Пінчук Ю. В. Вплив продуктивних видів діяльності на розвиток дітей дошкільного віку з порушеннями мовлення. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 19 : Корекційна педагогіка та спеціальна психологія*. 2013. Вип. 23. 187 с.

57. Пономарьова К. І. Розвиток зв'язного мовлення учнів 1—2 класів. *Початкова школа*. 2007. № 2. С. 3—7.

58. Порядченко Л. Ознайомлюємо першокласників із різновидами опису. *Початкова школа*. 2004. № 5. С. 20—23.

59. Рогов Е. И. Настольная книга практического психолога : учеб. пособие: в 2-х кн. М. : ВЛАДОС_ПРЕСС, 2001. Кн. 1: Система работы психолога с детьми разного возраста. С. 98
60. Рыжова Н. В. Логопсихология : метод. пособие. Ярославль : Ярославский гос. пед. ун-т им. К. Д. Ушинского, 2010. С. 35.
61. Савченко О. Я. *Методика читання у початкових класах* : посібник для вчителя. К. : Освіта, 2007. 334 с.
62. Савченко О. Я. *Сучасний урок у початкових класах* : посібник для вчителя. К. : Майстер-S, 1997. 256 с.
63. Савченко О. Я. *Літературне читання* : підручник для 2 кл. К : Освіта, 2012. 60 с. : іл.
64. Сидор Е. Вправи для розвитку в учнів загальнонавчальних, комунікативних і текстотворчих умінь. *Початкова школа*. 2001. № 6. С. 19—23.
65. Скорина Л. *Аналіз художнього твору: навч. посіб. для студ. гуманітарних спеціальностей*. Тернопіль : Навчальна книга — Богдан, 2013. 424 с.
66. Тарасун В.В., Гаврилова Н. С. *Особенности навчання математики молодших школярів з порушеннями мовленнєвого розвитку* : навч. Посібник. Кам'янець-Подільський : Мошинський В. С., 2007. 268 с.
67. Тарасун В. В., Шевченко М. В. *Развитие понимания речи у младших школьников с речевым недоразвитием*. К. : РУМК, 1992 С. 28—39.
68. *Формирование элементарных математических представлений у дошкольников* : учеб. пособие / Р. Л. Березина и др. ; под ред. А. А. Столяра. М.: Просвещение, 1988. С. 184.
69. Цветкова Л. С. *Мозг и интеллект. Нарушение и восстановление интеллектуальной деятельности*. М. : Просвещение : Учебная литература, 1995. С. 132—133.
70. Чепелева Н. В. *Текст і читач: посібник*. Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2015. 124 с.

71. Чепелева Н. В., Яковенко Л. П. Методи аналізу оповідального тексту. *Технології розвитку інтелекту*. 2013. № 4 : веб-сайт. http://nbuv.gov.ua/UJRN/tri_2013_4_4 (дата звернення: 28.11.2019)
72. Чередніченко Н.В. Початковий курс навчання української мови молодших школярів із важкими порушеннями мовлення (ТПМ). Навчально-методичний посібник (курс лекцій). К : Видавничий дім «Слово», 2012. 208 с.
73. Щербакова К. Й. Методика формування елементарних математичних уявлень. — К. : Вища шк., 1996. С. 74—77